

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ. ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Մեղա Պարսամյան

**Մշակութային ցեղասպանությունն ըստ Ռաֆայել Լեմկինի սահմանած
հայեցակարգի**

Իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինը (1900-1959), իր հիմնարար աշխատության («Առանցքի երկրների կառավարումը բռնազավթված Եվրոպայում») մեջ համադրելով հունարեն *γένος* (*genos*՝ ռասա, ազգ, ցեղախումբ) և լատիներեն *cidere* (*cide*՝ սպանել) բառերը և առաջին անգամ շրջանառության մեջ դնելով *genocide* (գենոցիդ, ցեղասպանություն) բառերը, դրա բնորոշման մեջ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրեց նաև մշակութային արժեքների ոչնչացման խնդրին¹: Ըստ Լեմկինի՝ ցեղասպանությունը. «...տարբեր գործողություններից կազմված համակարգված ծրագիր է, որը նպատակ ունի ոչնչացնելու ազգային խմբերի կենսական կարևորության կառույցները՝ խմբի ոչնչացման դիտավորությամբ: Այդ ծրագրի նպատակներն են դիտվում ազգային խմբերի քաղաքական և սոցիալական ինստիտուտների, մշակութային, լեզվական, ազգային զգացումների, կրոնական և տնտեսական կազմալուծումը, ինչպես նաև խմբի անդամների անձնական անվտանգության, ազատության, առողջության, արժանապատվության և անգամ կյանքի ոչնչացումը: Ցեղասպանությունն ուղղված է ազգային խմբի՝ որպես մեկ միավորի դեմ. իրականացված գործողություններն ուղղված են ոչ թե խմբի անդամների դեմ անհատապես, այլ խմբի դեմ»²: Լեմկինը նկարագրում է ցեղասպանության ութ բաղադրիչները՝ քաղաքական, սոցիալական, մշակութային, տնտեսական, կենսաբանական, ֆիզիկական, կրոնական և բարոյական³: Մասնավորապես մշակութային ցեղասպանության մեջ նա ներառում է խմբի ազգային ավանդույթների, լեզվի արգելքը, մշակութային արժեքների՝ հուշարձանների, արխիվների, գրադարանների ոչնչացումը, ինչպես նաև խմբի մշակույթն ու արվեստը ներկայացնող մարդկանց բնաջնջումը⁴:

¹ Տե՛ս Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944, pp. 79-80.

² Նույն տեղում: Հատկանշական է, որ մինչ *genocide* բառերի առաջադրումն ու դրա բնորոշումը, դեռևս 1933 թ. Մադրիդի կոնֆերանսում Լեմկինը հանդես է եկել միջազգային օրենսդրական մի քանի այլ նախագծերով ևս, մասնավորապես «բարբարոսության» (*barbarity*) և «վանդալիզմի» (*vandalism*) դատապարտման համար: «Բարբարոսություն»-ը սահմանելով «ազգային, կրոնական, ռասայական և սոցիալական ընդհանրության կանխատեսված ոչնչացում», իսկ «վանդալիզմ»-ը՝ «...ընդհանրությունների ուրույն հանճարի դրսևորում հանդիսացող մշակույթի և արվեստի գործերի ոչնչացում», Լեմկինը պնդում էր, որ երկուսն էլ անհրաժեշտ է որակել որպես միջազգային հանցագործություններ: Տե՛ս Lemkin R., *Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences against the Law of Nations*, 1933 [<http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm>], դիտվել է՝ 17.07.2015], տե՛ս նաև *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*, edited by Frieze Donna-Lee, New Haven: Yale University Press, 2013, p. 22.

³ Տե՛ս Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe...*, pp. 82-90:

⁴ Նույն տեղում, էջ 84-85:

Այնուամենայնիվ, մշակութային ցեղասպանության կամ խմբի մշակույթի ոչնչացման գաղափարի ծնունդը և այն ցեղասպանության հայեցակարգ ներառելու կարևորությունն առավել մանրամասն լուսաբանված են Ռաֆայել Լեմկինի հուշերում և արխիվային գրագրություններում⁵: Մերոտնի Դիքինի համալսարանի դասախոս դոկտոր Դոննա-Լի Ֆրիզը, ուսումնասիրելով Լեմկինի արխիվային փաստաթղթերը, նշում է, որ վերջինիս կողմից մշակույթի ոչնչացման հիմնախնդրին հատկացված ուշադրությունը պայմանավորված է եղել Հայոց ցեղասպանությամբ՝ որպես շարունակական և պատմականորեն բյուրեղացված ցեղասպանություն, և մշակույթի ոչնչացման գաղափարը երբևէ չի լքել ցեղասպանության վերաբերյալ նրա ունեցած հայեցակարգային ընկալումները⁶: Մասնավորապես Նյու Յորքի հանրային գրադարանում պահվող իր ձեռագրերից մեկում Լեմկինը, լուսաբանելով ցեղասպանության հայեցակարգ ներառված մշակույթի կարևորությունը, նշում է, որ մարդկային խմբի գաղափարը պարփակված է «գենոս» բառեզրում, որն իր հերթին մշակույթի և քաղաքակրթության հիմքն է, իսկ իրական մշակույթ ստեղծողը մարդկային հանրությունն է⁷: Լեմկինի բնորոշմամբ մշակութային բազմազանությունն է քաղաքակրթություն ձևավորում, և հետևաբար ծայրահեղ ազգայնականությունն իր գաղափարական հիմքով հանգեցնում է մշակութային բազմազանության ժխտման և «բռնի միջամտության» քաղաքակրթությանը⁸: Եվ իսկապես, ազգային, կրոնական կամ էթնիկ յուրաքանչյուր խումբ խարսխված է իր մշակույթին, իսկ ոճրագործները գիտակցում են, որ խմբին չեզոքացնելու և խոցելու արդյունավետ եղանակը վերջինիս անդամներին միահյուսող, շղկկապող, ինչպես նաև իմաստ հաղորդող թելերի՝ լեզվի, ազգային, կրոնական ավանդույթների, հոգևոր և նյութական մշակույթի արժեքների կազմալուծումն է: Հետևաբար խումբը բնաջնջելու փորձն առաջին հերթին ուղղված է վերջինիս բնորոշ հատկանիշների և որակների՝ Լեմկինի առաջ քաշած հավաքական բառեզրի՝ «գենոսի» ոչնչացմանը: Ահա թե ինչու ցեղասպանություն հասկացության առաջին տեսաբանը՝ Ռաֆայել Լեմկինը, բնորոշելով մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն այս հանցագործությունը, նրանում կարևոր տեղ հատկացրեց մշակութային կողմին, և ինչպես հաջորդող էջերում կտեսնենք, հետևողականորեն պայքարեց, որպեսզի մշակութայինը ցեղասպանությունից չօտարվի և չօտարանջատվի:

Իսկ ո՞ր դեպքում հանցագործությունը պետք է որակել կամ բնորոշել որպես մշակութային ցեղասպանություն: Ըստ Լեմկինի՝ մշակութային արժեքների վերացման ոչ բոլոր դեպքերը կարող են կամ պետք է որակվեն որպես ցեղասպանություն: Յեղասպանական գործողություն են համարվում մշակույթի ոչնչացման այն դեպքերը, որոնք

⁵ Տե՛ս *Totally Unofficial...*, ինչպես նաև՝ Frieze Donna-Lee, “Genos-the Human Group”: How the Concept of “Culture” Underscores Raphael Lemkin’s Notion of “Genocide,” *The Crime of Genocide: Prevention, Condemnation and Elimination of Consequences, Proceedings of International Conference* (Yerevan, December 14-15, 2010, MFA of Armenia, AGMI), Yerevan, 2011, 164-171 pp..

⁶ Տե՛ս Frieze Donna-Lee, *Genos-the Human Group...*, p. 165.

⁷ Նույն տեղում, էջ 169-170:

⁸ Նույն տեղում, էջ 170:

թիրախային խմբի դիտավորյալ ոչնչացման նպատակ են հետապնդում: Դա տարբերակելու համար նա առաջարկում է նախ և առաջ ուսումնասիրել և հասկանալ «մշակութային ոչնչացում» և «մշակութային ճուլում» հասկացությունների սահմանը: Ըստ Լեմկինի հայեցակարգի՝ մշակութային ճուլումը կամ միավորումը, որը ցեղասպանական բնույթ չի կրում, տեղի է ունենում աստիճանաբար, չկանխորոշված և «մշակույթի շարունակական և դանդաղ աղապտացիա» է պայմանավորված ներքին և արտաքին գանազան ազդեցություններով⁹: Մինչդեռ մշակութային ցեղասպանությունն իր տեսակի մեջ ուրույն է, քանի որ այն ոչ միայն բուն ոչնչացման գործողությունն է, որն իրագործվում է բռնությամբ, կտրուկ և ամբողջությամբ, այլ նաև դրսևորվում է խմբի ֆիզիկական կամ կենսաբանական ոչնչացման գործողություններում: Հետևաբար Լեմկինի պնդմամբ որևէ դժվարություն չի ներկայացնի մշակութային ցեղասպանությունը տարբերել մշակութային ճուլումից, քանի որ մշակութային ցեղասպանությունը ներառված է ցեղասպանությունն իրագործողի նպատակի, դիտավորության ու ծրագրի մեջ¹⁰: Իր հիմնարար աշխատության մեջ Լեմկինը որպես մշակութային ցեղասպանության վառ օրինակ բերում է 1939 թ. գերմանացիների կողմից Լյուբլինի (քաղաք Լեհաստանում) հրեական աստվածաբանական ճեմարանի գրադարանի հրկիզման դրվագը՝ հատված մեջբերելով դրան մասնակցած մի գերմանացու խոստովանությունից. «Մեզ համար Լեհաստանում իր մեծությամբ հայտնի Թալմուդի ակադեմիայի¹¹ ոչնչացումն առանձնակի հպարտության առարկա էր: Մենք դուրս նետեցինք Թալմուդի հսկայական գրադարանը և տեղափոխեցինք շուկա, ուր և հրկիզեցինք այն: Հրդեհը շարունակվեց շուրջ քսան ժամ: Լյուբլինի հրեաները հավաքվել և դառնությամբ ողբում էին: Նրանց ձայները խլացրել էին մեզ: Հետո մենք կանչեցինք զինվորական նվազախումբ և ուրախ գոռում-գոցումներով լոնցրինք հրեաների լացը»¹²:

Այսպիսով, «մշակութային ցեղասպանություն» (*Cultural Genocide*) եզրույթը, որը Լեմկինի ամփոփիչ բնորոշմամբ «ազգային ոգու սրբությունների» ոչնչացումն է¹³, ծագել և սահմանվել է *genocide* բառեզրի հետ միաժամանակ և խմբի համակարգված ու դիտավորյալ ոչնչացման՝ ցեղասպանություն հանցագործության բաղկացուցիչ մաս է կազմում:

Ավելի ուշ շրջանի ցեղասպանության տեսաբանների մեծ մասը նույնպես պնդում են, որ ցեղասպանության մշակութային կողմը լոկ ցանկացած ցեղասպանական գործողության մաս է կազմում¹⁴:

⁹ Նույն տեղում, էջ 167:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 168:

¹¹ Հուդայական սուրբ գիրքն ու նրա մեկնություններն ուսումնասիրող և դասավանդող բարձրագույն հաստատություն:

¹² Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe...*, pp. 84-85.

¹³ Տե՛ս Totally Unofficial..., էջ 172:

¹⁴ Տե՛ս Kuper L., *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven and London: Yale University Press, 1981, էջ 15, 30-39, ինչպես նաև Schabas W. A., *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, էջ 179-189: Shaw M., *What is genocide?*, Cambridge: Polity Press, 2007, էջ 66-67: Sautman B., “Cultural Genocide in International Context,” in

«Յեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիան և «մշակութային ցեղասպանությունը»

Չնայած խնդրի հրատապությանը՝ տասնամյակներ շարունակ խնդրահարույց է եղել միջազգային իրավական փաստաթղթերում *genocide* եզրույթի ձևակերպման ընդլայնման և դրանում մշակութային ասպեկտի կիրառման հարցը:

«Մշակութային ցեղասպանություն» ձևակերպումն իր հստակ սահմանումներով առաջին անգամ տեղ է գտել 1947-1948 թթ. Միավորված ազգերի կազմակերպությունում (այսուհետ՝ ՄԱԿ) պատրաստված «Յեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի երկու նախագծերում¹⁵: Հատկանշական է, որ ցեղասպանության հայեցակարգում Լեմկինի սահմանած ութ բաղադրիչներից կոնվենցիայի նախագծեր ընդգրկվեցին միայն երեքը՝ ֆիզիկականը, կենսաբանականն ու մշակութայինը¹⁶: Մասնավորապես մշակութային բաղադրիչի ներառումը մեծապես պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ հետպատերազմյան շրջանում նացիստ պարագլուխների դատավարությունների ժամանակ վերջիններս հաճախ են մեղադրվել լեհական և հրեական մշակույթները ոչնչացնելու կամ բռնությամբ «գերմանականացնելու» մեջ¹⁷: Սակայն հենց մշակութային ասպեկտի ներառման հարցը դարձավ վեճերի և հակադրությունների առիթ:

Այսպես, կոնվենցիայի մշակումն իրականացվել է երեք հիմնական փուլերով: Առաջին փուլում հիմք ընդունելով Ռաֆայել Լեմկինի ցեղասպանության հայեցակարգը՝ 1947 թ. մայիսին ՄԱԿ-ի քարտուղարությունը պատրաստել է կոնվենցիայի առաջին նախագիծը՝ հայտնի որպես Քարտուղարության նախագիծ (Secretariat draft)¹⁸: Երկրորդ փուլում՝ 1948 թ. ապրիլի 5-ից մայիսի 10-ի ընթացքում, Քարտուղարության նախագիծը վերամշակվել է ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդի (UN ECOSOC) վերահսկողության ներքո ստեղծված Հատուկ կոմիտեի կողմից (Ad Hoc Committee draft)¹⁹: Եվ վերջապես երրորդ փուլում Հատուկ կոմիտեի կազմած նախագիծը ներկայացվել է ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի վեցերորդ կոմիտեի քննարկմանը, որի արդյունքում

Cultural Genocide and Asian State Peripheries, edited by Sautman Barry, New York: Palgrave Macmillan, 2006, էջ 1-37: Abed M., “Clarifying the concept of Genocide”, *Metaphilosophy*, Vol. 37, Nos. 3–4, July 2006, էջ 308-330:

¹⁵ Տե՛ս Secretariat Draft: First Draft of the Genocide Convention, Prepared by the UN Secretariat, [May] 1947 [UN Doc. E/447], Ad Hoc Committee Draft: Second Draft Genocide Convention Prepared by the Ad Hoc Committee of the Economic and Social Council (ECOSOC), meeting between April 5, 1948 and May 10, 1948 [UN Doc. E/AC.25/SR.1 to 28], [http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/, դիտվել է՝ 19.08.2015]

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս Schabas W. A., *Նշվ. աշխ.*, էջ 179:

¹⁸ Վերջինիս մշակման աշխատանքներին մասնակցել են երեք մասնագետներ՝ Ռաֆայել Լեմկինը՝ որպես ցեղասպանություն եզրույթի ստեղծող և հայեցակարգի հեղինակ, Անրի Դոնետիո դը Վաբրը՝ Փարիզի համալսարանի իրավունքի ֆակուլտետի պրոֆեսոր և Նյուրնբերգյան դատարանի նախկին դատավոր, և Վեսպասիան Պելան՝ ռումինական իրավունքի պրոֆեսոր և Քրեական իրավունքի միջազգային ասոցիացիայի նախագահ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 52):

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 58-68:

համաձայնեցվել է կոնվենցիայի վերջնական տեքստը և 1948 թ. վերջին ներկայացվել գլխավոր ասամբլեայի պլենար նիստին՝ պաշտոնական հաստատման²⁰:

Առաջին իսկ քննարկումների ընթացքում երեք մասնագետներից երկուսը՝ Անրի դե Վաբրը և Վեսպասիան Պելան, դեմ էին մշակութային բաղադրիչը կոնվենցիա ներառելու գաղափարին, սակայն Ռաֆայել Լեմկինը պնդում էր, որ ռասայական, ազգային կամ կրոնական խումբը չի կարող շարունակել գոյատևել, եթե նրա հոգևոր և բարոյական ամբողջությունը խախտված է²¹: Հատկանշական է, որ քննարկումների ընթացքում Լեմկինի տեսակետը ջերմորեն պաշտպանել են Խորհրդային Միության, Չինաստանի և Վենեսուելայի պատվիրակները²², մինչդեռ արևմտակարգական պետությունների, մասնավորապես Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակները, ինչպես նաև ԱՄՆ-ը, ամենաուժեղ հակադրվող կողմերն էին: Տարածայնությունների առիթն այն չէր, որ խումբը չպետք է պաշտպանված լինի իր մշակույթը ոչնչացնելու փորձերից, այլ այն, որ մշակույթի պաշտպանությունը պետք է ներառել ոչ թե ցեղասպանության, այլ մարդու կամ փոքրամասնությունների իրավունքներին վերաբերող կոնվենցիաներ²³: Հիմնական փաստարկն այն էր, որ կոնվենցիան ուղղված է մարդկանց զանգվածային կոտորածների կանխարգելմանն ու պատժին՝ որպես միջազգային քրեական հանցագործության առանձին տեսակ, հետևաբար մշակութային բաղադրիչի ներառումը կթուլացնեի փաստաթղթի ուժը որպես այդպիսին²⁴: Սակայն ցեղասպանություն եզրույթը ստեղծողի համար ֆիզիկական ոչնչացումը ցեղասպանության գործընթացի մեկ բաղադրիչն էր միայն, քանի որ այն շարկապված և տևական գործընթացի հետևանք էր: Լեմկինը ցեղասպանություն ասելով հասկանում էր ոչ թե «մի ժողովրդի անմիջական ոչնչացումը», այլ «խմբի ազգային տեսակի ոչնչացումը», որը ներառում է բազմաթիվ բաղադրիչներ, այդ թվում և մշակութայինը²⁵: Հատկանշական է, որ երբ 1946 թ. ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայում առաջին անգամ քննարկվում էր ցեղասպանության հարցը, նշվել է, որ վերջինիս դեպքերից են «մարդկության մեծ կորուստները՝ մշակութային և այլ դրսևորումներով»²⁶: Սակայն արդեն կոնվենցիայի նախագծի շուրջ քննարկումներում ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի ելույթը ենթադրում էր մշակութային ասպեկտի մերժում, ներառյալ ազգային լեզվի կիրառման արգելքը, ինչպես նաև հուշարձանների և պատմական, արվեստի կամ կրոնական այլ հաստատությունների հետևո-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 68-81:

²¹ Նույն տեղում, էջ 179-180:

²² Վերջինիս ներկայացուցիչ՝ Վիկտոր Պերեզ-Պերոզոյի հայտարարության մեջ մասնավորապես ասվում էր. «Մարդկային հանրույթը միավորող ամենակարևոր թելը մշակույթն է, և, ոչնչացնելով մշակութային ժառանգությունը, թողնում են խմբին գոյատևել: Ցեղասպանությունը չի ենթադրում միայն խմբի անդամների ֆիզիկական քնացնումը. դա դեռևս հանցանքի պարտադիր բաղադրիչ չէ...»: Մեջբերված է Sautman B., *Cultural Genocide in International Context...*, էջ 4-5:

²³ Տե՛ս Kuper L., *նշվ. աշխ.*, էջ 31-35: Schabas W. A., *նշվ. աշխ.*, էջ 57, 63, 66, 70, 180-181:

²⁴ Տե՛ս Fournet C., *The Crime of Destruction and the Law of Genocide*, UK, Ashgate, 2007, էջ 43-46:

²⁵ Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe...*, p. 79.

²⁶ Sautman B., *Cultural Genocide in International Context...*, p. 4.

ղական ոչնչացումը²⁷:

Ամերիկացի սոցիոլոգ, Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Լեո Կուպերի (1908-1994) տեսակետի համաձայն՝ այս հարցի շուրջ հակամարտությունը ոչ թե գաղափարական էր, այլ ավելի շուտ հակադրվող կողմերը, որոնք գաղութատիրական տերությունների ներկայացուցիչներ էին, խոցելի էին զգում իրենց և պաշտպանողական դիրք էին գրավել՝ փորձելով խուսափել ոչ ինքնուրույն կառավարվող տարածքներում իրենց երկրների կառավարությունների վարած քաղաքականության քննադատություններից²⁸: Այս առումով հատկանշական է Միացյալ Նահանգների պատվիրակության ղեկավար, ինչպես նաև Հատուկ կոմիտեի աշխատանքները նախագահող Ջոն Մակլոթսի հայտնած մտահոգությունն այն մասին, որ մշակութային բաղադրիչի ներառումը կարող էր մեծ ռիսկի առջև կանգնեցնել կոնվենցիայի վավերացման հարցը որոշ պետությունների կողմից²⁹:

Չնայած լուրջ տարաձայնություններին՝ այնուամենայնիվ ցեղասպանություն հանցագործության մշակութային բաղադրիչները ներառվեցին կոնվենցիայի երկու՝ նախ Գարտուղարության, ապա նաև՝ Հատուկ կոմիտեի նախագծեր: Մասնավորապես քարտուղարության նախագծի I հոդվածի 3-րդ կետը՝ վերնագրված «Խմբի յուրահատուկ հատկանիշների ոչնչացում», ներկայացնում էր մշակութային ցեղասպանությունը բնորոշող հետևյալ հինգ սահմանումները.

- ա) Խմբի երեխաների բռնի տեղափոխումն այլ խմբեր,
- բ) Այն մարդկանց բռնի և պարբերաբար արտաքսումը, ովքեր ներկայացնում են տվյալ մշակութային խումբը,
- գ) Մայրենի լեզվի օգտագործման արգելքը նույնիսկ նեղ շրջանակներում,
- դ) Մայրենի լեզվով լույս տեսած գրքերի կամ կրոնական աշխատությունների հետևողական ոչնչացումը և դրանց վերահրատարակելու արգելքը,
- ե) Պատմական և կրոնական հուշարձանների հետևողական ոչնչացումը կամ դրանց օգտագործումն այլ նպատակներով, պատմական, գեղարվեստական, կրոնական արժեք ունեցող փաստաթղթերի կամ կրոնական ծեսերում օգտագործվող առարկաների ոչնչացումն ու տարրալուծումը³⁰:

Այս սահմանումները քիչ ավելի ուշ որոշակի փոփոխություններով ու կրճատումներով ամփոփվեցին հատուկ կոմիտեի կազմած նախագծի III հոդվածում՝ «Մշակութային ցեղասպանություն» ընդհանուր վերնագրով, որում մասնավորապես ասվում էր. «Այս կոնվենցիայով ցեղասպանություն է նաև յուրաքանչյուր կանխամտածված գործողություն, որն ունի դիտավորություն ոչնչացնելու ազգային, ռասայական կամ կրոնական խմբի լեզուն, կրոնը կամ մշակույթը՝ ազգային,

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Տե՛ս Kuper L., *Նշվ. աշխ.*, էջ 31:

²⁹ Տե՛ս Schabas W. A., *Նշվ. աշխ.*, էջ 181:

³⁰ Տե՛ս **Secretariat Draft**: First Draft of the Genocide Convention, Prepared by the UN Secretariat, [May] 1947 [UN Doc. E/447], [<http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/>], դիտվել է՝ 19.08.2015].

ուսասյական կամ կրոնական հողի վրա»³¹, ինչպես օրինակ՝

1. խմբի լեզվի օգտագործման արգելքն առօրյա շփման ընթացքում, դպրոցներում կամ տպագրության մեջ և հրապարակային շրջանակներում,

2. գրադարանների, թանգարանների, դպրոցների, պատմական հուշարձանների, պաշտամունքի վայրերի, ինչպես նաև խմբի մշակութային այլ ինստիտուտների և օբյեկտների ոչնչացումը կամ օգտագործման արգելքը³²:

Քիչ ավելի ուշ Լիբանանի պատվիրակության առաջարկով ավելացվել է մշակութային ցեղասպանության մեկ այլ դրսևորում, համաձայն որի՝

1. խմբի անդամների համար այնպիսի իրավիճակի ստեղծում, որը կատիպեր նրանց հրաժարվել իրենց լեզվից, կրոնից կամ մշակույթից³³:

Մշակութային ցեղասպանությունը բնորոշող և դատապարտող վերոնշյալ սահմանումներից միակ ձևակերպումը, սակայն, որ տեղ գտավ կոնվենցիայի վերջնական՝ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված տարբերակում, խմբի երեխաների՝ որպես տվյալ խմբի մշակութային ժառանգության կրողի, բռնի տեղափոխումն է այլ խմբեր³⁴: Այս կետը կոնվենցիա ներառվեց հունական պատվիրակության պաշտոնական առաջարկությամբ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի վեցերորդ կոմիտեի քննարկումների ավարտին, երբ արդեն պարզ դարձավ, որ մշակութային ցեղասպանության գաղափարը վերջնականապես մերժված է³⁵: Այսպիսի ցեղասպանական փորձը հունական պատվիրակության կողմից ընտրվեց որպես ամենադաժանը՝ միտված լինելով «խզելու խմբի մշակութային շարունակականությունը, երբ չնայած մարմինը ողջ է մնում, բայց ոչնչացվում է ոգին»³⁶:

Մինչև 1948 թ. հոկտեմբեր ամիսը պատվիրակներն արդեն քվեարկել ու հնչեցրել էին «մշակութային ցեղասպանություն» բաժինը կոնվենցիա չներառելու վերաբերյալ իրենց վերջնական կարծիքները, սակայն Ռ. Լեմկինը տակավին շարունակում էր պայքարել հակառակ ուղղությամբ: Նա ետանդուն կերպով փորձում էր համոզել պատվիրակներին, որ ցեղասպանության մշակութային բաղադրիչն ունի այն կան-

³¹ **Ad Hoc Committee Draft:** Second Draft Genocide Convention Prepared by the Ad Hoc Committee of the Economic and Social Council (ECOSOC), meeting between April 5, 1948 and May 10, 1948 [UN Doc. E/AC.25/SR.1 to 28], [http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/, դիտվել է՝ 19.08.2015]

³² Նույն տեղում:

³³ Տե՛ս Sautman B., *Cultural Genocide in International Context...*, էջ 4, տե՛ս նաև Schabas W. A., *Նշվ. աշխ.*, էջ 182:

³⁴ Տե՛ս Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by Resolution 260 (III) A of the U.N. General Assembly on 9 December 1948. Entry into force: 12 January 1951, [http://www.preventgenocide.org/law/convention/text.htm, դիտվել է՝ 11.08.2015]:

³⁵ Տե՛ս *Totally Unofficial...*, էջ 168, տե՛ս նաև Schabas W. A., *Նշվ. աշխ.*, էջ 175-178:

³⁶ Այս առումով հույներն ունեին նոր անհանգստություն, մոտ 30,000 երեխա առևանգվել էր 1947 թ. քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում և տեղափոխվել արևելյան դաշինքի երկրներ (տե՛ս *Totally Unofficial...*, էջ 168):

խարգելելու հատկանիշ³⁷: 1948 թ. սեպտեմբերի 31-ին Յեղասպանության կոմիտեի նախագահ Ջեյմս Ռոզենբերգին ուղղված իր սամակում Լեմկինը, օրինակ բերելով «միլիոնավոր հայերի բնաջնջմանը զուգընթաց հայկական քրիստոնեական եկեղեցիների», ինչպես նաև 1938 թ. Հիտլերի կողմից իրագործված սինագոգների զանգվածային ոչնչացումները, հղում է կատարում ՄԱԿ-ի Վենեսուելայի պատվիրակի այն փաստարկին, համաձայն որի՝ մշակութային ոչնչացումը կարող է կանխամտածված ֆիզիկական բնաջնջման նախանշան դառնալ³⁸: Նա գրում է. «...այրվող գրքերն ու այրվող մարմինները նույնը չեն, սակայն երբ որևէ մեկը ճիշտ ժամանակին միջամտի եկեղեցիների և գրքերի ոչնչացման դեմ, նաև ճիշտ ժամանակին կարող է կանխարգելել մարմինների այրվելը»³⁹: Բացի այդ, Լեմկինն իրավացիորեն պնդում էր, որ մշակութային ոչնչացումը կարող է բացահայտել խմբի ֆիզիկական ոչնչացման դիտավորությունը: Իր անտիպ և չթվագրված արխիվային փաստաթղթերից մեկում Լեմկինը գրում է. «Մշակութային ցեղասպանությունը կոնվենցիայի ամենակարևոր հատվածն է», քանի որ այն սերտորեն կապված է ցեղասպանության կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածում նշված՝ խմբի անդամներին պատճառված լուրջ ֆիզիկական, մտավոր կամ կենսաբանական վնասի դիտավորության չափերի հետ⁴⁰: Մշակութային ցեղասպանությունը կոնվենցիա չներառելու մասին իր հուշերում Լեմկինը գրում է. «Ես այն հաջողությամբ պաշտպանեցի երկու նախագծերում..., սակայն հանձնաժողովում այս գաղափարը բավարար օժանդակություն չստացավ, ուստիև ծանր սրտով որոշեցի չպնդել»⁴¹: Փարիզի ասամբլեան անվանելով «ՄԱԿ-ի մարդասիրական պայմանագրերի ոսկեդարի ավարտ»՝ Լեմկինը մտավախություն ուներ, որ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի հաջորդ նախագահի օրոք ընդհանրապես կոնվենցիայի ընդունումը կարող էր հարցականի տակ դրվել⁴²: Ուստի մշակութային բաղադրիչը կոնվենցիա ներառելու իր ծանր պայքարում Լեմկինը ստիպված էր ընկրկել:

Այսպիսով, Լեմկինի սպասումները չիրականացան, և կոնվենցիան ընդունվեց միայն որպես «մարմինների սպանության» կանխարգելում: Մինչդեռ ցեղասպանություն իրագործելիս ոճրագործների խնդիրը միայն խմբի անդամների սպանությունը չէ, այլ նաև այդ խմբի ինքնության ոչնչացումը, ինչի մասին էլ պնդում էր Ռաֆայել Լեմկինը Հայոց ցեղասպանության և Հրեական հոլոքոստի օրինակով: Յեղասպանությունը փոխկապակցված և տևական գործողությունների հետևանք է: Խմբի մշակույթի համակարգված և դիտավորյալ ոչնչացումը գալիս է վկայելու, որ տվյալ էթնիկ խումբը նման մշակութային գտնան մաս է կազմում: Այլ կերպ ասած, խմբի մշակույթի ոչնչացումը կարող է դառնալ նրա հնարավոր բնաջնջման նախանշան և այդպիսով կապվել ծանրագույն այդ հանցագործության կանխարգելման հետ: Սակայն որքան

³⁷ Sté u Frieze Donna-Lee, “Genos-the Human Group”..., էջ 166:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 165-166:

⁴¹ Totally Unofficial..., pp. 172-173.

⁴² Նույն տեղում, էջ 173:

ել մշակութային ցեղասպանությունն առանցքային տեղ էր զբաղեցնում Լեւնիյնի սահմանած հայեցակարգում, և նրա կողմից խիստ կարևորվում էր այդ եզրույթի ներառումը կոնվենցիա, ցեղասպանագետ Թաներ Աքչամի բնորոշմամբ. «այն զոհաբերվեց, որպեսզի ցեղասպանության հայեցակարգը ընդունվեր քրեական օրենքի շրջանակներում»⁴³:

«Բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին» հռչակագիրը և «մշակութային ցեղասպանությունը»

Մեր օրերում ևս մեկ անհաջող փորձ է կատարվել «մշակութային ցեղասպանություն» եզրույթի կիրառման առումով, սակայն այս անգամ արդեն առանց հստակ ձևակերպման, թե ինչ է այն նշանակում: Այսպես, «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի ընդունումից ի վեր «մշակութային ցեղասպանություն»-ը՝ որպես իրավական եզրույթ, օգտագործվել է ՄԱԿ-ի կողմից 2007 թ. սեպտեմբերի 13-ին ընդունված «Բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին» հռչակագրի նախագծում՝ մշակված դեռևս 1994-ին⁴⁴: Համաձայն նախագծի 7-րդ հոդվածի՝ «բնիկ ժողովուրդներն ունեն հավաքական և անհատական իրավունք՝ չենթարկվելու էթնոցիդի»⁴⁵ և մշակութային ցեղասպանության՝ ներառյալ կանխարգելումը և փոխհատուցումը [իետևաբար հռչակագիրը դատապարտում է Ս.Պ.] ա) Յուրաքանչյուր գործողություն, որն ազդում է կամ նպատակ ունի զրկելու նրանց իրենց ազգային անհատականությունից, մշակութային արժեքներից կամ էթնիկ ինքնությունից...»⁴⁶: Հռչակագրի վերջնական տարբերակում, սակայն, 7-րդ հոդվածը փոխարինվեց 8-ով, որտեղ «էթնոցիդ» եզրույթը փոխարինվեց «բռնի ճնշում», իսկ «մշակութային ցեղասպանություն»-ը՝ «մշակույթի ոչնչացում» ձևակերպումներով⁴⁷:

Ակնհայտ է, որ չնայած «մշակութային ցեղասպանություն» եզրույթը միջազ-

⁴³ Akçam T., *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2012, p. XXVII.

⁴⁴ St'u Draft Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/2/Add.1 (1994), [http://www1.umn.edu/humanrts/instree/declra.htm, դիտվել է՝ 22.08.2015]:

⁴⁵ Ժամանակակից ակադեմիական գրականության մեջ «էթնոցիդ» եզրն առավել հաճախ օգտագործվում է ավելի նեղ իմաստով՝ բնորոշելով մշակութային ցեղասպանությունը: Այսպիսի իմաստով այն բնութագրվում է Ման Խոսեում 1981 թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից ընդունված հռչակագրում, որում նշվում է. «էթնոցիդը էթնիկ խմբին իր սեփական մշակույթի և լեզվի օգտագործման, զարգացման և փոխանցման խմբային և անհատական իրավունքների մերժումն է... Մենք հայտարարում ենք, որ էթնոցիդը, այսինքն՝ մշակութային ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի խախտում է, որը համարժեք է ցեղասպանությանը, որը դատապարտվում է Միավորված ազգերի կազմակերպության «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» 1948 թ. կոնվենցիայով»: St'u UNESCO and the struggle against ethnocide. Declaration of San Jose, December 1981 [http://unesdoc.unesco.org/images/0004/000499/049951eo.pdf, դիտվել է՝ 25.08.2015]:

⁴⁶ St'u Draft Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/2/Add.1 (1994):

⁴⁷ St'u United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 13 september, 2007 [http://www.un.org/esa/socdev/unpfi/documents/DRIPS_en.pdf, դիտվել է՝ 22.08.2015]:

գային իրավունքի շրջանակներում դեռևս չի ամրագրվել որպես ցեղասպանության առանձին կատեգորիա, այնուամենայնիվ հաճախ հանցագործության հենց այդ տեսակն է օգնում բացահայտելու վերջինիս բնորոշումը՝ դիտավորությունը (intent): Այս առումով ուշագրավ է 2001 թ. նախկին Հարավսլավիայի հարցերով Միջազգային քրեական դատարանի (Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY)) կողմից ընդունված հայտարարությունը, համաձայն որի. «...այնտեղ, որտեղ առկա է ֆիզիկական կամ կենսաբանական ոչնչացում, հաճախ լինում են միաժամանակյա հարձակումներ մշակութային և կրոնական արժեքների, ինչպես նաև թիրախային խմբի խորհրդանշանների վրա, որոնք օրենսդրորեն պետք է ճանաչել որպես խմբի ֆիզիկական բնաջնջման դիտավորության վկայություն»⁴⁸: Հատկանշական է, որ այս օրենսդրական բացահայտումից դեռ շուրջ կես դար առաջ ցեղասպանության հայեցակարգի հեղինակը՝ Ռ. Լեմկինը, «մշակութային ցեղասպանություն»-ը կոնվենցիա ներառելու իր պայքարում հանցագործության այս տեսակը բնորոշելիս մատնանշել և պնդել է խիստ կարևոր այս հիմնադրույթը: Նույն հիմնավորմամբ 2001 թ. նախկին Հարավսլավիայի հարցերով Միջազգային քրեական դատարանը մուսուլմանների գրադարանների, մզկիթների ոչնչացումը, նրանց կրոնական առաջնորդների վրա հարձակումները բնորոշել է սերբերի կողմից մուսուլմանների ցեղասպանության դիտավորության ակտ⁴⁹:

Բացարձակ ճշմարտություն է այն, որ մշակութային արժեքների ոչնչացումը երբեք չի կարելի համեմատել մարդկանց ֆիզիկական ոչնչացման կամ մի ամբողջ խմբի բնաջնջման հետ, սակայն պատմությունը ցույց է տալիս, որ այս երկու դրվագներն առանձին հանդես չեն գալիս և փոխկապակցված են: Խմբի մշակութային ժառանգության լիակատար ոչնչացումը կհանգեցնի տվյալ խմբի անհետացմանը մարդկության համընդհանուր հիշողությունից, ինչպես և նրա կենսագործունեության բոլոր հետքերի վերացմանը: Իսկ եթե չկա հիշողություն, ապա մշակութային ցեղասպանություն իրագործողների համար տվյալ խմբի գոյության ժխտումը կամ մերժումն առավել քան դյուրին կլինի, իսկ ցեղասպանությունը կամ բնաջնջումը՝ ամբողջական:

Մեր օրերում մշակութային ժառանգության դեմ ոտնձգությունները կրում են շարունակական բնույթ՝ ուղեկցվելով նորանոր ցեղասպանական գործողություններով կամ պատերազմների ժամանակ կիրառվող հանցագործություններով: Յուրաքանչյուր ժողովրդի մշակութային ժառանգությանն ուղղված ցանկացած ոտնձգություն մարտահրավեր է նաև համամարդկային մշակութային ժառանգությանը, քանզի ցանկացած մշակույթ համաշխարհային քաղաքակրթության բաղկացուցիչ մաս է կազմում: Վերջին տասնամյակներում Թուրքիայում շարունակվող հայկական պատմաճարտարապետական դեռևս կանգուն հուշարձանների յուրացումը, պղծումն ու ոչնչացումը,

⁴⁸ International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991, Prosecutor v. Radislav Krstic – Judgment, Case No. IT-98-33-T, 02 August 2001, p. 203.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 207:

1992-1996 թթ. Բոսնիա-Հերցեգովինայում մահմեդական և ուղղափառ քրիստոնեական հոգևոր հաստատությունների և մշակութային այլ կենտրոնների դեմ իրականացված ոսնձգությունները, 2001 թ. Աֆղանստանում Բուդդայի արձանի պայթեցումը թայիբների կողմից, 1995-2005 թթ. Նախիջևանում Հին Ջուդայի հայկական գերեզմանոցի՝ Ադրբեջանի կողմից պետական մակարդակով իրագործված բարբարոսական ոչնչացումը, ինչպես նաև ներկայումս գրոհայինների կողմից վկայում են այն մասին, որ մշակութային ցեղասպանությունները դեռ գործողության մեջ են և շատ հաճախ ուղղորդվում են որոշակի պետության իշխանությունների կողմից: Մակայն առ այսօր գոյություն չունի որևէ միջազգային իրավական գործիք կամ փաստաթուղթ, որը «մշակութային ցեղասպանությունը» կդարձնի պատժելի արարք: Գոյություն ունեցող անպատժելիությունը, թերևս, գալիս է հուշելու, որ առավել քան հրատապ է միջազգային նոր կոնվենցիայի ընդունումը, որով մշակութային արժեքների ոչնչացումը կդիտվի որպես մարդկության դեմ հանցագործություն:

Մշակութային ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի համատեքստում. տեսական հիմնադրույթներ

Մեղա Պարսամյան

Ամփոփում

Այս հոդվածի շրջանակներում քննարկվում են երկու հարցեր.

1. Ռաֆայել Լեմկինի սահմանած ցեղասպանության հայեցակարգում «մշակութային ցեղասպանություն» եզրույթի կամ ցեղասպանության մշակութային բաղադրիչի ունեցած առանցքային դերը:

2. Միջազգային իրավական փաստաթղթերում առ այսօր ցեղասպանություն եզրույթի ձևակերպման ընդլայնման և դրանում մշակութային ասպեկտի ներառման հարցը:

Խոսքը մասնավորապես ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի և 2007 թ. սեպտեմբերի 13-ի «Բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին» հռչակագրի մասին է, որոնց նախնական տարբերակներում թեև ընդգրկված էր «մշակութային ցեղասպանություն» եզրույթը, և դատապարտվում էր վերջինիս հետ կապված ցանկացած գործողություն, սակայն այս 2 կարևոր փաստաթղթերն էլ վերջնական տարբերակում խմբագրվեցին, և «մշակութային ցեղասպանություն» եզրույթը դուրս մնաց:

Բանալի բառեր՝ մշակութային ցեղասպանություն, ցեղասպանության մշակութային բաղադրիչ, ցեղասպանության հայեցակարգ, կոնվենցիայի նախագիծ, ցեղասպանության կոնվենցիա, միջազգային իրավունք, Ռաֆայել Լեմկին:

The Cultural Genocide in the Context of International Law: Theoretical Considerations

Seda Parsamyan

Summary

This article discusses the following issues:

1. The pivotal role of the term “cultural genocide” or the presence of cultural element in the concept of “genocide”, defined by Raphael Lemkin.

2. The issue of expanding the definition of the term Genocide in international legal documents and including the cultural aspect in it.

Particularly, the main focus is on 2 documents - the UN Convention of December 9, 1948 titled “The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide”, and the “Declaration on the Rights of Indigenous Peoples”, issued on September 13, 2007. Although in the drafts of these documents the term “cultural genocide” was included and any action of cultural genocide was condemned, in the final versions of them the term of “cultural genocide” was omitted.

Keywords: cultural genocide, cultural aspect of genocide, genocide concept, draft convention, genocide convention, International Law, Rafael Lemkin.

Культурный геноцид в контексте международного права: теоретические вопросы

Седя Парсамян

Резюме

Обсуждаются следующие важные и актуальные вопросы:

1. Ключевая роль термина «культурный геноцид» или наличие культурного элемента в рамках концепции геноцида, предложенной Рафаэлем Лемкиным.

2. Проблема расширения термина «геноцид» в документах международного права включением в него и культурного аспекта.

Рассматриваются два документа – «Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него» (принята Генеральной Ассамблеи ООН 9 декабря 1948 г.) и «Декларация о правах коренных народов» (принята Генеральной Ассамблеи ООН 13 сентября 2007 г.). Несмотря на то, что в первоначальных вариантах документов содержался термин «культурный геноцид» и любое действие, связанное с культурным геноцидом, осуждалось, в окончательной версии эти два документа были отредактированы и термин «культурный геноцид» был изъят.

Ключевые слова: культурный геноцид, культурный аспект геноцида, концепция геноцида, проект конвенции, конвенция о геноцида, международное право, Рафаэль Лемкин.